

KRAJOBRAZ Z SACRUM W TLE – KAPLICZKI PRZYDROŻNE JAKO ELEMENT KRAJOBRAZU WSI OPOLSKICH

Anna Cała¹

Instytut Architektury Krajobrazu, Akademia Rolnicza we Wrocławiu
Institute of Landscape Architecture, Agricultural University of Wrocław
e-mail: annacala@op.pl

Streszczenie. Krajobraz wiejski jest bardzo ważnym składnikiem kultury regionalnej w całej Polsce. Całościowy kształt przestrzenny regionu jest wynikiem długotrwałego procesu uwarunkowanego zmianami przyrodniczymi i kulturowymi. Podstawowym składnikiem krajobrazu regionalnego są oprócz zabudowy także roślinność, zabytki oraz różne typy kapliczek i miejsc kultu. W artykule skupiono się na jednym z tych elementów: obiektami kultu i roślinności im towarzyszącej. Kapliczki, krzyże przydrożne i rzeźby sakralne stanowią bez wątpienia bardzo ważną część krajobrazu kulturowego. Niestety większość z nich jest niszczone przez siły natury, wpływ czasu i rozwój cywilizacji.

Słowa kluczowe: sacrum, krajobraz, kapliczka

WSTĘP

Krajobraz wiejski jest ważnym składnikiem kultury materialnej, niestety tradycyjny sielski pejzaż w swojej tradycyjnej formie prawie już nie istnieje. Atutem polskiej wsi jest jej duży stopień integracji z przyrodą, jednak w obliczu zbyt szybko postępującej urbanizacji i niekontrolowanych działań, zielonych zakątków jest coraz mniej, dlatego bezwzględnie należy chronić zachowany jeszcze do dzisiaj potencjał przyrodniczy.

Pojęcie „krajobraz” intuicyjnie kojarzy się ze złożonym wprowadzie, lecz postrzegany jako osobna całość obrazem, na który prócz rzeźby terenu, przyrody, śladów ludzkiego bytowania, składają się również elementy odbierane zmysłami, które razem wpływają na całokształt krajobrazu. Istnieją pewne kanony krajobrazów, np. krajobraz kulturowy ze względu na przechowywanie świadectwa działalności jego dawniejszych mieszkańców jest niejako znakiem tożsamości danego regionu. Krajobraz ten powstawał w wyniku wielowiekowego oddziaływania mieszkańców na przyrodę i przekształcania jej w harmonii z warunkami środowiska. Krajobraz kulturowy stale podlega pewnym zmianą. Upływ czasu,

¹ Autorka zajmowała się problemem kapliczek przydrożnych w swojej pracy magisterskiej [Cała 2005]

naturalne procesy zachodzące w przyrodzie, a także działalność gospodarcza silnie oddziałują na wszystkie jego składniki.

SACRUM W KRAJOBRAZIE

Na świecie wiele jest pięknych miejsc. Zachwycają nas one niepowtarzalnym krajobrazem, wyjątkową architekturą. Ich walory zewnętrzne zachęcają do odwiedzania. Są też takie, które w przekonaniu niektórych nie mają w sobie nic interesującego. Jednak to tylko pozory, gdyż piękno tkwi w ich wnętrzu. Obszary te mają charakter ponadczasowy, którym przebieg burzliwej historii nadał zmienne odcienie. Niezmienny jest jednak klimat tych miejsc, przez każdego odczuwany inaczej, lecz zawsze równoznaczny z wrażeniem wyjątkowości. Wiele miejsc można ocenić przez określenie ich cech kulturowych. Dotyczy to zarówno walorów historycznych, jak i geograficznych. Nieliczne jednak zasługują na określenie ich mianem wyjątkowości. Do takich należy m.in. ziemia głubczycka, której niezwykłość tkwi właśnie w krajobrazie kulturowym, gdzie przyroda i działalność człowieka współlistnieją i wydają się trwać w nierozrwalnym związku.

Kształt przestrzenny wsi to długotrwały proces uwarunkowany zmianami przyrodniczymi i kulturowymi. Tworzony przez wieki krajobraz wiejski odzwierciedla strukturę przestrzenną zabudowy, symbole kultu religijnego, roślinność oraz tradycje, które wspólnie wpływają na jego spójny obraz oraz uzupełniają i wzbogacają cały układ.

Na terenach wiejskich spotkać można liczne formy zieleni wykształcone w przeszłości i mające wpływ na obecny krajobraz. Zaliczamy tu m.in. układy alejowe, zadrzewienia śródpolne, wiejskie parki podworskie, zadrzewienia w obrębie zagród, zieleń przykościelną, cmentarną, a także zieleń przy małych obiektach sakralnych, która jest tematem niniejszego artykułu.

Formy małych obiektów sakralnych występujące na ziemi głubczyckiej cechuje wyraźna specyfika, która różni ten region Polski od obszarów sąsiednich. Na Śląsku Opolskim dominują krzyżo-kapliczki (rys. 1) wykute w piaskowcu, dekorowane rzeźbami. Dużo jest również pięknych kapliczek domkowych (rys. 2), interesujących stylowo, o wyraźnych cechach neogotyckich czy neobarokowych. Zazwyczaj stanowią one miniaturki kościołów, są głównie murowane, sporadycznie drewniane. Najbardziej charakterystyczne są jednak dla ziemi opolskiej murowane dzwonnice, z kapliczkami w przyziemiu lub kapliczki – dzwonnice (rys. 3). Ich architektoniczna forma nawiązuje w większości do tradycji baroku lub klasycyzmu, charakteryzują się przy tym rustykalizacją.

Występują tu również małe, szafkowe kapliczki (rys. 4) zawieszane na słupach, pniach drzew, poprzecznych ramionach krzyża, a także kamienne figury świętych umieszczane na cokołach, oraz kapliczki słupowe (rys. 5).

Rys. 1. Krzyżo-kapliczka we wsi Babice
Fig. 1. The cross-shrine, example from Babice village

Rys. 2. Kapliczka domkowa we wsi Gródczany
Fig. 2. The house-shrine, example from Gródczany

Rys. 3. Kapliczka-dzwonnica we wsi Bliszczycze

Fig. 3. The campanile-shrine, example from Bliszczycze village

Drobne formy sakralne usytuowane przy drogach zaznaczają z reguły dawne szlaki handlowe i pielgrzymkowe. Ustawione wśród łąk i pól uprawnych to drogowskazy orientujące przestrzeń wokół siebie. A wszystkie razem wyodrębniają szczególny punkt, przy którym doszło do spotkania człowieka z sacrum. Często w towarzystwie kapliczek sadzono drzewa, które swoimi opiekuńczymi konarami zakreślały granice świętego terytorium. Ich współlistnienie z przyrodą niejednokrotnie zadziwia genialnym połączeniem wyrzeźbionego przez człowieka kamienia i naturalnej zieleni, które razem tworzą metafizyczną formę krajobrazu. Twórczość ziemi głubczyckiej, podobnie jak jej religijność kształtowana była głównie pod wpływem oddziaływań trzech narodowości: polskiej, niemieckiej i czeskiej, które wniosły w jej historię wzbogacające lub destrukcyjne, mniej lub bardziej widoczne elementy. Obszar ten stawał się częścią różnych organizmów administracyjnych i państwowych, z których wchłaniał różne idee i wartości, jakie wносиły wszystkie narody mające swój udział w dziejach tej części Śląska Opolskiego. Wobec tych procesów sztuka ludowa nie mogła pozostać obojętna. W odróżnieniu jednak od takich elementów, jak budownictwo czy folklor, które najlepiej określały regionalną przynależność, sztukę ludową zawsze cechowała pewna swoboda, która uwalniała ją od ścisłych związków z określoną grupą etniczną. Wznosiła się ona ponad uwarunkowania lokalne, propagując uniwersalne wartości religijne, które umożliwiały niezmiennie trwanie jej form i obrzędowości.

Rys. 4. Kapliczka szafkowa we wsi Gródczany

Fig. 4. The cabinet-shrine, example from Gródczany village

Rys. 5. Kapliczka słupowa we wsi Włodzienin

Fig. 5. The pillar-shrine, example from Włodzienin

Sztuka ludowa ziemi głubczyckiej harmonijnie wpisuje się w otaczający krajobraz i go sakralizuje. Zajmuje ona ważne miejsce w kulturze ludowej i jest podstawą wielu rozważań na temat kształtowania się sztuki ludowej całego regionu. Skupia się ona w dużym stopniu na wartościach transcendentnych i jest źródłem wiedzy o człowieku od zarania dziejów. Jej szczytowy rozwój przypadł między połową XVIII w. a początkiem XX w., kiedy to ludzkość żyła w rzeczywistości nieustannie przenikającej się pomiędzy sferą sakralną a świecką, do obu przynależna i od obu w równym stopniu zależna. Jej filozoficzne przesłanie pomaga w zgiełku dzisiejszego życia odnaleźć wartości, które pozwolą z chaosu wydobyć to, co najcenniejsze. Głównym celem sztuki ludowej była nieustannie ponawiana chęć odpowiedzenia sobie na pytanie podstawowe – pytanie o sens ludzkiego istnienia. I choć często była ona tworem seryjnym, wychodzącym spod dłuta inspiracji artystycznej, precyzyjnie wyznaczała granice między tym, co poznane, a tym, co obce, które często budziło ogólny niepokój. Poszerzała więc też ona obszary bezpieczeństwa, chroniąc od zagrożenia, które czaiło się wszędzie na nieuważnego przechodnia.

Mimo wysokich walorów estetycznych twórczość ludowa może być już dziś prezentowana tylko fragmentarycznie. Część jej zabytków pozostała jeszcze w terenie w lepiej lub gorzej zachowanej formie, niektóre natomiast możemy jedynie próbować odtworzyć na podstawie znikomych materiałów historycznych. Zachowane dzieła dzisiaj przypominają już tylko te, które bezpowrotnie zaginęły, wrosły w ziemię, z której pierwotnie wyrosły. Rzadko można też odtworzyć miejsce wcześniejszego ich eksponowania, które zostało wyznaczone przez często anonimowych twórców. Dziś już coraz rzadziej jesteśmy w stanie określić precyzyjnie czas powstania sakralnego dzieła ludowego, doszukać się fundacji lub autora. A wszystko dlatego, gdyż ludowa wizja historii oparta była na przekazie ustnym, który znany ze swej ulotności nadawał coraz to bardziej mityczną wymowę niektórym obiektom. Nie małą rolę odegrało tu również niedocenienie przez naukę sztuki ludowej, której dokonania dopiero w schyłkowym okresie jej rozwoju spotkały się ze zrozumieniem i uznaniem. Często informacje o nich czas już zatarł tak głęboko, że dziś mogą już tylko stanowić bardzo wybiórcze dokumentacje.

Obecność kapliczek jest wyrazem potrzeb duchowych człowieka. To pomniki kultury sakralnej, świadectwo i dziedzictwo wiary minionych pokoleń. Są jak drogowskazy, przydrożni świadkowie. Są nieodłącznym elementem katolickiej od ponad dziewięć wieków Polski. Często w otoczeniu przyrody (rys. 6a) „jak drogę kamienie w pięknej oprawie” [Wierzoń 1992].

Małe obiekty sakralne stawiano w miejscach szczególnych i nieprzypadkowych oraz przydawano im staranną oprawę. Kapliczki przydrożne często były stawiane w bezpośrednim sąsiedztwie drzew [Kopaliński 1999] (rys. 6b), których istnienie zgodnie z tradycją chrześcijańską umacnia więź nieba i ziemi. Jako najpotężniejsza roślina drzewo symbolizuje w wielu kulturach istoty boskie albo miejsce przebywania bogów. Dlatego stanowi ono często przedmiot czci.

a)

b)

Rys. 6a, b. Kapliczki w towarzystwie wiekowych drzew we wsi Babice

Fig. 6a, b. The shrine, example from Babice village

Przejawia się to głównie jako połączenie podziemnych sił chthonicznych (przez korzenie) i niebiańskich sfer kosmicznych (korona) z życiem na ziemi (pień). Drzewa chronią swymi konarami te boże domki, wskazują miejsca wypoczynku, stanowią drogowskazy i wyznaczają przestrzeń w krajobrazie otwartym. Roślinność zdobiąca kapliczki była sadzona zgodnie z tradycją, symboliką chrześcijańską, która wyznaczała zarówno gatunki, jak i ich kolorystykę. Wysokie drzewa miały szczególne właściwości mediacyjne. Ich związek z bóstwami był istotnym wątkiem wielu religii. Według symboliki chrześcijańskiej Matka Boska określana jest jako drzewo życia, wydające owoce za pośrednictwem Ducha św.

Rys. 7. Współczesne przystrajanie kapliczek we wsi Boboluski

Fig. 7. The cross-shrine, example from Boboluski village

Drzewem, które najczęściej uczestniczyło w cudownych zdarzeniach była lipa, uważana za środek wszechświata, siedzibę cudownej mocy, drzewo opiekuńcze, przynoszące szczęście, drzewo święte. W wielu kulturach lipa określana

była jako drzewo objawione: pojawiały się na niej niezwykle znaki i miały przy niej miejsce wyjątkowe zdarzenia. Wykorzystywano ją również w wielu zabiegach chroniących przed demonami.

Innymi często stosowanymi drzewami były klony i jawory uważane za obrońców przed nieszczęściem oraz dęby od najdawniejszych czasów symbol mocy, trwałości i siły. Rzadziej towarzyszą im jesiony, wierzby, topole czy brzozy. Drzewa sadzono najczęściej wraz z budową kapliczki, aby ich rozłożyste konary chroniły je przed wiatrem, deszczem czy śniegiem i wyznaczały miejsce kulturowe. Kapliczka stanowiła oprawę dla wizerunku Boga, Jego Matki lub świętych patronów. Drzewa natomiast stanowiły oprawę kapliczki. Natura ma ścisły związek z sakralnymi obiektami małej architektury, nie tylko jako ich tło. Często to właśnie drzewa decydowały o miejscu ich powstania, „wyrzażały” wolę bożą, co do postawienia budowli. Wznoszono je często na wzgórzach lub specjalnie usypanych kopczykach, u stóp z czasem potężnie rozrastających się drzew, które stanowią już dzisiaj prawdziwe perły krajobrazu. Kapliczki świadomie komponowane z zielenią tworzą kulturowo-przyrodniczy zabytkowy zespół, który stanowi jedną z najcenniejszych wartości kulturowych naszego kraju.

Rys. 8. Słupy elektryczne i reklamy – przejaw współczesnego ingerowania w otoczenie kapliczek we wsi Krzyżowice

Fig. 8. The shrine, example from Krzyżowice village

Na przełomie XIX/XX w. coraz częściej w najbliższym otoczeniu kapliczek sadzone były żywotniki, zwykle symetrycznie, po obu stronach budowli. Zdarza się również, że obsadzone są one kompozycjami roślin kwiatowych (rys. 7) i wzbogacane krzewami, zwykle bzami, różami, rzadziej jaśminowcami. Gatun-

ki roślin są typowe dla warunków wiejskich, tworzą bogatą i kolorową kompozycję „wabiącą” oko przechodnia. Dla wydobycia walorów plastycznych poszczególnych gatunków, rośliny sadi się piętrowo. Kapliczki otaczane są przeważnie niewielkim, sztachetowym płotkiem, który dodatkowo podkreśla wyjątkowość tego miejsca. Obecnie zdobi się je również plastikowymi kwiatami i wstążkami, które rozchodzą się promieniście od korony kapliczki. Szczególnie bogato zdobi się obiekty kultu religijnego od Wielkiej Nocy po Zielone Świątki, w okresie majowych i sierpniowych nabożeństw.

Negatywnie na otoczenie kapliczek wpływają nałogowo stawiane w ich sąsiedztwie słupy elektryczne, wiaty i reklamy, które bezceremonialnie ingerują w ich otoczenie (rys. 8).

Współcześnie coraz częściej można zauważyć zmianę podejścia do opieki nad dziedzictwem kulturowym – zwłaszcza tym rozproszonym w krajobrazie. Coraz częściej także podkreślana jest konieczność wyjścia poza samo tylko rozpoznanie wartości i objęcie ochroną nie tylko zabytku, ale również jego otoczenia, gdyż kompozycja artystyczna dzieła bardzo często wskazuje nie tylko na cel jego stworzenia, ale i na miejsce, dla którego było w zamyśle artysty przeznaczone. Problem otoczenia jest dla zabytku bardzo istotny, a ochrona konkretnego obiektu bez równoczesnego ograniczenia niektórych praw w stosunku do jego otoczenia powoduje nieskuteczność działań, gdyż otoczenie, miejsce i sposób ekspozycji, zabytku decydują w znacznej mierze o jego wartości.

PODSUMOWANIE

Drobne obiekty sakralne stanowią jeden z najciekawszych zespołów zabytkowych naszego kraju. „Wzbogacają krajobraz [...] łączą ziemię z niebem, dopełniając na zasadzie kontrastu przestrzeń otaczającą, wznosząc w nią nową jakość estetyczną i duchową” [Różycki i in. 2000]. Nie stanowią one dzieł sztucznej inspiracji i wykonywano je z wewnętrznej potrzeby. Obiekty te charakteryzuje różnorodność formy architektonicznej, zdobniczej ornamentyki. Przejawiają one również różnorakie konstrukcje myślowe swoich twórców, którym przy ich tworzeniu przyświecała zwykle jedna idea – bliskość z sacrum.

Niestety codziennie kapliczki, krzyże i rzeźby sakralne poddawane są niszczyielskiej sile czasu i giną z polskiego krajobrazu wypierane materialnymi potrzebami cywilizacji. Stąd potrzeba ich dokumentacji, gdyż z odejściem każdego obiektu ginie bezpowrotnie część tradycji kulturowej.

PIŚMIENNICTWO

- Cała A., 2005. Przydrożne kapliczki jako element krajobrazu. Praca magisterska, kierunek studiów architektura krajobrazu AR we Wrocławiu.
- Kopaliński W., 1999. Słownik symboli, wyd. V. Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Różycki A., Szczegółów P., Jackowski A., 2000. Pejzaż fraszobliwy: kapliczki i krzyże przydrożne. Wyd. Krupski i S-ka, Warszawa.
- Wierzgoń A., 1992. Krzyże, kapliczki i figury przydrożne. Wyd. Opolskie Tow. Społ.-Oświatowe, Opole.

THE LANDSCAPE WITH SACRED ELEMENTS – SHRINES AS AN ELEMENT OF THE LANDSCAPE OF OPOLE REGION VILLAGES

Abstract. The country landscapes are very important component of the regional culture in whole Poland. The entire shape of country region is result of long lasting processes like action of natural forces and local culture. Basic parts of regional landscapes are not only the old buildings but also flora, monuments, all types of shrines and the other elements of regional sacred culture. In this report I would like to focus on the one, select part of village scenery: the sacred elements and flora which is assigned to. Shrines, crosses, monuments and sculptures of saints, are very interesting part of the cultural landscape. Unfortunately, most of these structures are being destroyed by forces of nature, passage of time and human civilization. Here is a need to protect and catalogue every sacred part of country scenery, otherwise most of them will disappear for ever.

Key words: sacrum, landscapes, shrine